

30.

Ուխտագնացություն դեպի հայկական ազատագրված տարածքներ հայեր, վերադարձեր հայրենիք*

ԳԵՎՈՐԳ ՅԱԶԸՃՅԱՆ

Անցյալ տարվա (2002թ.) փետրվարից ՀՀ-ում և Արցախում գործում է «Ազատագրված տարածքների պաշտպանություն» (այսուհետև՝ ԱՏՊ) հասարակական նախաձեռնությունը, որի համակարգողն է նախկին լիբանանահայ, Շուշիի երբեմնի առանձնակի գումարտակի հրամանատար, 1990-ից հայրենի հողի վրա հաստատված ժիրայր Սեֆելյանը: ԱՏՊ-ի հիմնական նպատակը անհաշվելի զոհողություններով Հայոց արևելյան կողմերի ազատագրված տարածքների համակողմանի վերահայացումն է՝ հիմնովին մերժելով անգամ դրանք վերադարձնելու մասին գաղափարը: ԱՏՊ-ին անդամակցում են ազատամարտի զորահրամանատարներ և մասնակիցներ, գիտնականներ, արվեստագետներ, գրողներ, հասարակական տարբեր խավերի ներկայացուցիչներ, ՀՀում և Արցախում հաստատված նախկին սփյուռքահայեր:

Այս տարվա գարնան սկզբին ԱՏՊ-ն ծրագրեց ուխտագնացություն դեպի Բերձորի (նախկին Լաչին) շրջան և հարավի ազատագրված տարածքներ՝ հետապնդելով երկու նպատակ. ուխտագնացության մասնակիցների և հատկապես լրագրողների միջոցով հայ հանրությանը տեղեկացնել այդ տարածքների այսօրվա իրական վիճակի մասին և փնտրել ու որոշել ԱՏՊ-ի ծրագրած 100 ընտանիքների վերաբնակեցման վայրը:

Ուխտագնացությունն սկսվեց ուրբաթ, 2002-ի հունիսի 21-ին և տևեց երեք օր: Շուրջ 40 մասնակիցներ՝ լրագրողներ, գիտնականներ, ուսանողներ, հասարակական գործիչներ և ուրիշներ

* Նախապես լույս է տեսել արևմտահայերենով՝ ԳԵՎՈՐԳ ՅԱԶԸՃՅԱՆ, ՀՐԱՎԵՐ ԴԵՊՐՈՒ ԱՐՑԱՄ: ՀՐԱՏԱՐԱՎԿԻՉ՝ ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՆՅԱՆ: ՀԱԼԵՊ, 2003: Արևելահայերեն տպագրվում է առաջին անգամ, կրճատումներով:

ուղևորվեցին հարավ՝ ՀՀ-ում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության մշտական ներկայացուցչության շենքի առջևից հունիսի 21-ի առավոտյան: Ուխտագնացների շարքում էին «Ղարաբաղ» կոմիտեի երբեմնի անդամ, ակադեմիկոս Ռաֆայել Ղազարյանը տիկնոջ և որդու հետ, բնագետ Աշոտ Գևորգյանը, հայկական ճարտարապետական հուշարձանների նվիրյալ հետազոտող Սամվել Կարապետյանը, ՀՀ ազգային անվտանգության նախկին նախարար՝ գեներալ էդուարդ Սիմոնյանը տիկնոջ հետ և շատ ուրիշներ:

Մինչև Բերձոր ուխտավորները պարբերաբար կանգ էին առնում հանգստանալու համար: Նկատելի էր, որ Գորիս-Ստեփանակերտ ճանապարհի Գորիս-ՀՀ-ի միջազգայնորեն ճանաչված սահմանի շուրջ 20 կիլոմետրանոց հատվածը նորոգված չէր, թեև հայտարարվել է, որ այն ամբողջովին նորոգվել է «համայն հայություն միջոցներով» (այս մասին տեղեկացնում են նաև Գորիս-Ստեփանակերտ ճանապարհի վրա տեղադրված մեծ ցուցանակները): Այսուհանդերձ, ճանապարհի ՀՀ-ի պետական սահման-Ստեփանակերտ հատվածը նորոգված է հրաշալիորեն և բարեկարգ տեսք ունի, իսկ Բերձորի և Ստեփանակերտի ճանապարհները, մայթերն ու հրապարակներն ավելի բարեկարգ տեսք ունեին, քան Երևանինը:

Բուն ԼՂՀ-ի սահմանը խորհրդանշող Աղավնագետի կամրջին հասանք մոտավորապես ժամը 17:00-ին: Կամրջին չհասած՝ անմիջապես ձախ կողմում՝ մի բարձրության վրա, կանգնած է Սուրբ Նահատակների նորակառույց մատուռը՝ բազալտե քարերով: Այն կանգնեցրել է Պարույր Հայրիկյանի «Ազգային ինքնորոշում միավորումը»՝ ի հիշատակ այս շրջաններում հիմնված 1, 2, 3, 4 ԱԻՄավան բնակավայրերի շուրջ 50 նահատակ վերաբնակիչների, որոնք ազրբեջանցիների ձեռքով զոհվեցին հիմնականում Հոջանցում (նախկին Ղոչազ) 1992-ին՝ զինվորական թույլ կարգապահության պատճառով:

Կամրջից անմիջապես հետո՝ աջ մասում, ԼՂՀ ավտոտեսչության շենքն է, որը ծառայում է նաև որպես «մաքսատուն» և «սահման»: Աղավնագետի հոսանքն ի վար՝ դեպի հարավ, ձգվում է գետի հովտում ծվարած և հրաշալի բնություն ունեցող Աղավնո (նախկին Զաբուղ) գյուղը: Աղավնոն առաջին վերաբնակեցված բնակավայրն է, որին հանդիպում ենք ԼՂՀում: Այսուհան-

դերձ, այն վերաբնակեցված է ոչ լրիվ, և այստեղ-այնտեղ աչքի են ընկնում ազդեցիկներին տների ավերակներ:

Ժամը 17:15-ին Հասնում ենք Բերձորի սկզբնամասում գտնվող Սուրբ Համբարձում եկեղեցին, որը ևս կառուցված է մուգ մոխրագույն բազալտե քարով: Եկեղեցու մուտքի մոտ ուխտավորներին դիմավորում են Քաշաթաղի շրջանի հոգևոր հովիվ՝ Հոգեչնորհ Տեր Աթանաս Վարդապետ Մովսիսյանը, իր օգնական Արա Սարկավազի հետ, Քաշաթաղի վարչակազմի ղեկավար, ՀՀ Ազգային Ժողովի պատգամավոր, «Ղարաբաղ» Կոմիտեի երբեմնի անդամ, պատմաբան Ալեքսան Հակոբյանը վարչակազմի ղեկավարի տեղակալ Քոստայանի հետ, Բերձորի գլխավոր բժիշկ, ազատամարտի մասնակից, վիրաբույժ Արցախ Բունիաթյանը, վարչակազմի սոցիալական ապահովության և առողջապահության բաժնի պետ Գարեգին Ղազարյանը, կրթության, մշակույթի և սպորտի բաժնի տեսուչ, «Ագապե» կրոնա-բարեգործական կազմակերպության ծրագրերի ղեկավար, փրկիսփա Աշոտ Պետրոսյանը և շատ ուրիշներ: Թե՛ բերձորցիների և թե՛ ուխտավորների համար այս հանդիպումը վերածվում է տոնի:

Ս. Համբարձում եկեղեցու հիմնարկեքը կատարվել է 1996թ. մարտի 3-ին, իսկ օծումը՝ 1998թ. մարտի 31-ին:

Հայր Աթանասը ևս ողջունում է ներկաներին, հաջողություն մաղթում ուխտավորների առաքելությանը և հավուր պատշաճի խոսք արտասանում եկեղեցում:

Նա շեշտում է. «Սա մե՛ր հողն է, մե՛ր ծննդյան վկայականը» ու կոչ է անում զգաստություն, միաբանություն, սիրո, ազգովի՛ն արթնություն: Նա դրվատում է Հայ եկեղեցու ազատագրական առաքելությունը դարերի ընթացքում:

Եկեղեցուց ուղևորվում ենք հոգևոր-մշակութային կենտրոններ, որոնք տեղ են գտել մեկ շենքում: Այս համալիրի երկրորդ հարկը զբաղեցնում է Բերձորի քաղաքային գրադարանը, որի վարիչ տ-ն Սոնա Հովեյանը (Արցախ Բունիաթյանի տիկինը) հաղորդում է մանրամասն տեղեկություններ գրադարանի մասին: Այն բացվել է 1998թ. օգոստոսի 23-ին, ներկայումս ունի 800 մշտական հաճախորդ և 10 հազար անուն գիրք: Սկզբնական շրջանում Թեքեյան մշակութային միությունը երևանում կազմակերպեց գրքերի նվիրահավաք գրադարանի համար: Ցավով նկատում ենք,

որ ամբողջովին բացակայում են սփյուռքի հրատարակությունները: Գրադարանը երևանյան հիմնական թերթերը ստանում է մեկօրյա ուղացումով:

Գրադարանին նվիրում եմ իմ կազմած «Ոգուն չապաւինելու արդիւնքը» գիրքը և խմբի հետ բարձրանում երրորդ հարկ, որի սրահի մեջ պատասպարվել է Քաշաթաղի շրջանի երկրագիտական թանգարանը, իսկ մյուս երկու սրահներում` պատկերասրահը: Թանգարանը բացվել է Բերձորի ազատագրության 4-ամյակի օրը` 1996թ. մայիսի 18-ին: Նրա բոլոր ցուցանմուշները հավաքվել կամ հայտնաբերվել են բացառապես Քաշաթաղի շրջանից: Կատարվել են հնագիտական պեղումներ, և կան շոշափելի արդյունքներ. այսպես` Մելիքաշեն (նախկին Սուլթանքենթ) գյուղի տարածքից հայտնաբերվել են Ք. ա. 3-րդ հազարամյակով թվագրվող կավե զարդեր, որոնք ցուցադրվում էին: Կային նաև ձեռակերտ գորգեր, կարպետներ, պղնձե կենցաղային առարկաներ, դրամներ և այլն: Ազրբեջանցիների թողած տնային առարկաների մեջ կային հայերեն արձանագրություններով (պատրաստման տարեթիվ, արհեստագործ վարպետի և (կամ ստացողի) անուններ) իրեր, որոնք ազրբեջանցի-թուրքերի հափշտակիչ ու ավազակային նկարագրի իրեղեն ապացույցն են: Այսօր հայոց ազգային հարստության այդ մասնիկները վերագտել են իրենց իսկական տիրոջը:

Պատկերասրահը բացվել է քաղաքի ազատագրության հնգամյակի օրը: Ունի մոտ 400 նկար` գրեթե բոլորը յուղաներկ, որոնց շարքում հինգ կտավ Գառգուից: Պատկերասրահի 32 գործերի ցուցահանդեսը կազմակերպել են 2-3 տարի առաջ: Բոլոր գործերը, բացի մեկից, պատկանում են հայ արվեստագետներին: Կան նաև շուրջ 20 փոքր քանդակներ: Հավաքածուն կազմավորվել է հիմնականում ՀՀ մշակույթի նախարարության արվեստի վարչության և Հայաստանի պետական պատկերասրահից ստացված արվեստի գործերով. կան նաև անհատ նկարիչների նվիրատվություններ:

Նույն համալիրի երկրորդ հարկում գտնվում է մեկ այլ հոգևոր-մշակութային հիմնարկ` «Արցախյան ազատամարտի փառքի սրահը»: Այստեղ ցուցադրվում են արցախյան շարժման և արցախյան ազատամարտին վերաբերող զանազան նյութեր` լուսանկարներ, փաստաթղթեր, մամուլի հրապարակումներ նահա-

տակների և հերոսների մասին, գրքեր և այլն:

Մեր ուխտագնացություն ընթացքում համոզվեցինք, որ Բերձոր քաղաքը հարյուր տոկոսով և առաջին հերթին, հոգևոր ոլորտում վերահայացված հայրենի տարածք է:

Այս համալիրից ուղևորվում ենք մեկ այլ հոգևոր կենտրոն՝ «Խաղաղության հուշահամալիր»: Այն բացվել է այս տարվա մայիսի 18-ին՝ քաղաքի ազատագրության տասնամյակի օրը և գտնվում է քաղաքի կենտրոնական հրապարակին անմիջապես կից՝ մոտ 30 մետր բարձրությամբ մի բլրի վրա: Այստեղ կարելի է բարձրանալ հարյուրից ավելի աստիճաններով, որոնց ձախ մասում տեղադրված են չորս խաչքար: Առաջինը՝ անմիջապես աստիճանների սկզբին, ունի «1999 ՌՋՂԹ - Խաղաղութեան խաչքար» արձանագրությունը՝ դասական ուղղագրությամբ. սրա շինանյութը հայկական բաց սրճագույն տուֆն է: Հաջորդը բազալտե խաչքար է՝ նվիրված Բերձորի ազատամարտում զոհված Սերոբ Հաննեյանի հիշատակին: Նրա պապը հայրենադարձվել է Քեսապի (Սիրիա) Գարատուրան գյուղից 1947թ.: Այս խաչքարը տեղադրված է նահատակի վշտակիր մոր կողմից և ունի հետևյալ արձանագրությունը՝ «Սերոբ Հաննեյան - նստած սահմանում» (մորս էի հիշում - 1972 - Լաչին): Երրորդ խաչքարը ևս բազալտից է՝ պատվանդանին քանդակված «Կապանցիները՝ կապանցի նահատակների անմար յիշատակին» արձանագրությամբ: Շարքի վերջին՝ չորրորդ խաչքարը շատ գեղեցիկ և նրբահյուս, բաց սրճագույն տուֆով կերտված խաչքար է: Այն հին ժամանակների գործ է և տեղադրված է հին պատվանդանի վրա, ուր քանդակված է «Շուշիի հերոսամարտի 50 նահատակներին ՌՋՂԶ (1996)»: Բուն հուշահամալիրը գտնվում է աստիճանների վերջում՝ բլրի գագաթին և բաղկացած է ձախին կանգնեցված մեկ բազալտե խաչքարից և դիմացը կողք-կողքի բարձրացած, թեք, Ծիծեռնակաբերդի հուշարձանի պատերը հիշեցնող բազալտե երեք պատերից: Խաչքարը կանգնեցված է այս տարի և ունի երկար արձանագրություն. «Քաջաթաղի առաջին պետնախարար, Հայաստանի ազգային հերոս Վազգէն Սարգսեանի լոյս յիշատակին Քաջաթաղի ժողովուրդը կանգնեցրեց այս խաչը իր սուրբ հողում նահատակուած հայորդիների անունները յաւերժացնող Խաղաղութեան յուշարձանում թուին ՌՆԾԱ 2002»: Երեք պատերի ներքևի մասե-

րում քանդակված են Քաշաթաղի շրջանի ազատագրական մարտերի ընթացքում զոհված 330 նահատակների անուն-ազգանուններն ու նահատակության տեղանունները՝ իրենց հայկականացված ձևերով: Յուրաքանչյուրի վերին աջ անկյունում տեղադրված է հայկական մի քանդակ. այսպես՝ առաջին պատին՝ խաչքար, երկրորդին՝ Կենաց ծառ, երրորդին՝ Հավերժության սկավառակ՝ «Խաղաղություն ամենեցուն – PAX (անընթեռնելի մեկ բառ)» արձանագրությամբ: Առաջին և երրորդ պատերի ներքևի մասերում՝ նահատակների անուններից առաջ, կան համապատասխանաբար հետևյալ արձանագրությունները. «1992-1993 – Թաղեցեալք լինիմք եւ ոչ խոնարհիմք» և «1992-1993 - Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»:

Մի քանի խոսք ևս Բերձորի մասին:

Բերձոր (նախկին Լաչին) քաղաքը 1992թ. փետրվարին ազատագրված Խոջալուից և մայիսի սկզբին ազատագրված Շուշիից ու հարակից 5-6 գյուղերից հետո ազատագրված առաջին բնակավայրն է: Նրա ազատագրությամբ հնարավոր եղավ կայուն և մնայուն ցամաքային կապ հաստատել բուն ՀՀ տարածքի հետ և վերացնել Արցախի ադրբեջանական պաշարումը: Այս «մարդասիրական միջանցքի» շնորհիվ իրականացավ Արցախի փաստական միավորումը Մայր Հայրենիքի հետ:

Բերձորը գտնվում է Աղավնագետի հոսանքի ձախ ափի լեռների լանջին՝ դրախտային բնության գրկում: Նա Ադրբեջանի ամառանոցներից էր: Այստեղ ապրում էին ծագումով քրդեր, որոնք ամբողջովին ձուլվել էին և ձեռք բերել ադրբեջանական ինքնագիտակցություն: Այսօր Բերձոր քաղաքն ունի ավելի քան 3000 հայ բնակիչ, իսկ ամբողջ Քաշաթաղի շրջանը՝ 14 հազար, որը չափազանց քիչ է շուրջ 10.5 հազար քառ. կմ տարածք ունեցող Քաշաթաղի շրջանի համար, չհաշված հարավի հողերի աննկարագրելի բերրիությունը: Բերձորը Քաշաթաղի շրջանի վարչական կենտրոնն է և նրա ամենամեծ բնակավայրը: Վերաբնակիչները Հայաստանի տարբեր շրջաններից են. համեմատաբար շատ են նախկին երևանցիները, աբովյանցիներն ու եղեգնածորցիները: Ինչպես քաղաքի, այնպես էլ ամբողջ շրջանի վերաբնակիչների մեջ հանդիպում են հասարակական ամենատարբեր խավերի և մտածելակերպի ներկայացուցիչներ՝ ծայրահեղ ցեղակրոն ազգայ-

նականներից մինչև անհուսուլթյան պատճառով այստեղ հայտնվածներ, նորօրյա մի Արշակավան, որի բոլոր տարրերից պետք է կազմել ամրակուռ հավաքականություն: Եվ մեր ուխտագնացություն ժամանակ անձամբ համոզվեցինք, որ այս գործընթացն ընթանում է բուռն թափով:

Բերձորի վերաբնակիչներն ապրում են ազրբեջանցիների լքած բնակարաններում՝ դրանք նորոգելուց հետո: Կան նաև սեփական նոր բնակարաններ: Այսուհանդերձ Բերձորում այստեղ ու այնտեղ, իսկ Քաշաթաղում համատարած հանդիպում են նախկին բնակիչների լքած տներ: Մեզ հետ եղող ազատամարտիկները հաստատում էին, որ երբ իրենք ազատագրել էին այս տարածքները, տները գրեթե վնասված չէին, իսկ հիմա նրանց կմախքն էր միայն մնացել: «Հնամյա» վերաբնակիչներից ամենախիզախները տալիս էին թալանչիների անուկները:

Այստեղ հայտնենք, որ հայկական բանակը 1919-1920թթ. զբաղված էր նույնանման ալան-թալանով Կարսի նահանգում: Լավ գիտենք, թե ի՞նչ եղավ սրա արդյունքը, որի հետևանքները կրում ենք առ այսօր...:

Բերձորի վերաբնակիչներն ընդհանրապես գոհ են վարչակազմի հոգատարությունից: Այսուհանդերձ, դժգոհություններն աստիճանաբար ավելանում են վերջին ամիսներին: Մարդիկ դժգոհ են էլեկտրականության գնի բարձրացումից: Մի քանի ամիս առաջ ԼՂՀ նախագահ Արկադի Ղուկասյանն այնտեղ է ուղարկել իր մի հովանավորյալին՝ ոստիկանապետ նշանակելով. վերջինս, նախագահի մակարդակով ապահով թիկունք ունենալով, Բերձորի տնտեսավարողների միջոցով լպիրշ ձևերով հարկեր է պահանջում սեփական անձի համար: Վերաբնակիչներն առավելապես դժգոհում են պետական մակարդակով նման ապօրինություններից՝ ճիշտ և ճիշտ չէ նման:

Բերձորը և Քաշաթաղի շրջանի ներկայումս բնակեցված շուրջ 120 բնակավայրերից (նախկին 250-ի դիմաց) մոտ 85-90-ն ապահովված են մշտական էլեկտրամատակարարմամբ: Շուրջ 30 բնակավայր գուրկ է էլեկտրականությունից, ինչն ունենալու համար հարկավոր է ծախսել ընդամենը 60 միլիոն դրամ (շուրջ 100 հազար դոլար), այսինքն՝ երևանյան նորահարուստի կամ գող պետական մի պաշտոնյայի «Մերսեդեսի» գինը: Նկատի ունենալով,

որ շրջանում շատ գետեր ու գետակներ են հոսում, կարելի է նաև կառուցել փոքր ջրէլեկտրակայաններ: Կա նաև վառելիքով աշխատող էլեկտրաձիններով (գեներատոր) էլեկտրականություն արտադրելու տարբերակը: Երբ վերջին առաջարկով դիմեցի պ-ն Հակոբյանին, նա բացատրեց. «Մենք գեներատորներ տվել ենք այդ գյուղերին, նաև սալյարկա, բայց մարդիկ նախընտրում են սալյարկան օգտագործել տրակտոր կամ կոմբայն վարելու կամ բերքը բեռնատարով Կապան փոխադրելու համար»: Այս բացատրությունը ոգևորեց ինձ, քանի որ վերաբնակիչները նախընտրում էին էլեկտրականություն ունենալու փոխարեն անեցնել բերք և վաճառել այն: Սակայն մի գյուղացի խոստովանեց ինձ. «Ախպեր ջան, էնքան սալյարկա են տալիս, որ կարող ենք օրական մեկ-երկու ժամ միայն էլեկտրականություն ունենալ: Ո՞ւմ է դա պետք: Ավելի լավ է սալյարկան հողի վրա ծախսենք»:

Բերձորի հասարակական կյանքում զգալի դեր ունի ԱՏՊ հասարակական նախաձեռնություն անդամ «Մունք» ազգային ակումբը, որը ղեկավարում է ԼՂՀ Ազգային ժողովի պատգամավոր Տիգրան Կյուրեղյանը: «Մունքը» կազմակերպում է դասախոսություններ, վիճաբանական ասուլիսներ, նոր հրատարակված գրքերի ներկայացումներ ինչպես Բերձորում, այնպես էլ ազատագրված մյուս բնակավայրերում:

Բերձորում գործում են հանրակրթական և երաժշտական դպրոցները: Ամբողջ Քաջաթաղում գործում է 51 դպրոց, որոնցից ոչ բոլորն են հագեցած ուսուցիչներով, գրենական պիտույքներով, դասագրքերով և դպրոցական այլ անհրաժեշտ պարագաներով: Բայց մարդիկ աշխատում են չտեսնված նվիրումով:

2002 թ. հունիսի 22-ի շաբաթ առավոտյան նկատեցինք, որ նոր դեմքեր էին միացել խմբին գիշերն ու առավոտյան. «Ղարաբաղ» կոմիտեի երբեմնի անդամ, ներկայիս «Սոցիալիստական Հայաստան» միավորման ղեկավար Աշոտ Մանուչարյանը, ռուսախոս Հայկական էությունն անհաղորդ մարդիկ (հատկապես կանայք), խորհրդավոր անձնավորություններ Սանկտ Պետերբուրգից:

Այսօր ուխտավորների խումբն ու նորահայտ անձնավորություններն ուղևորվեցին հարավի ազատագրված տարածքներ: Այնտեղ հասնելու համար հարկ եղավ Բերձոր-Գորիս ճանապարհ-

հով գնալ մինչև Խնձորեսկ գյուղի ճամփաբաժանը, ապա Խնձորեսկով ուղևորվել հարավ: Լեռնային հողատարածքների մեծ մասն անմշակ էր. մի փոքր մասում ցանված էր ցորեն, գարի կամ առվույտ: Խնձորեսկից 1 ժամ կիսաքանդ ճանապարհով ընթանալուց հետո կանգ առանք մի բոլորակի մոտ, ուր մի յուրօրինակ պարզունակ խաչքար էր տեղադրված՝ «1994 – Հողը դարավոր է, գործը՝ փառավոր» արձանագրությամբ: Բոլորակի ձախ կողմում Ջեբրայիլի շրջան տանող կիսաքանդ ճանապարհն էր, որի աջ մասում գտնվում էր Հայոց բանակի մի զինվորական կետ: Զրուցում եմ զինվորների հետ. երկուսն էլ զինակոչիկներ են, մեկը՝ Երևանից, մյուսը՝ Հրազդանից: Հարցնում եմ իրենց սննդի, ապրելու պայմանների և այնի մասին: Այս բոլորից գոհ են, միայն թե կարոտում են իրենց ընտանիքներին ու ընկերներին:

Քիչ հետո պարզվեց, որ այս բոլորակը երկու կիլոմետր այն կողմ՝ Որոտան գետի ափին գտնվող Սանասար քաղաքի (նախկին Կուբաթլի) մոտքն էր: Քաղաքն ամբողջովին ավերակ է, տեղտեղ՝ նույնիսկ Հիրոշիմա: Ոչ մի շունչ: Նախկին այգիներում այսօր տիրություն են անում միայն օձերը, որոնք այնքան առատ են ազատագրված տարածքներում: Սանասարի զորանոցի մոտ կանգնած են շատ հավանաբար զորակոչիկներին այցի եկած հարազատների ավտոմեքենաներ: Զորանոցից հետո ճամփան շարունակում ենք գետի ձախ ափով, մինչև հասնում ենք մի կամրջի, որն անցնելուց հետո գետի մյուս ափով շարունակվող քիչ-շատ բարվոք ճանապարհով ուղևորվում ենք հարավ: Վերաբնակիչներ հազվադեպ են պատահում (նրանց գոյություն մասին վկայում են ծածկված երդիկ ունեցող տները): Անցնում ենք մասամբ վերաբնակեցված Հալլե գյուղի մոտով, ապա՝ Մամակ ավերակ գյուղով: Ամենուր անմշակ բլուրներ ու բլրակներ են. միակ հարթ տարածությունը 2-3 կիլոմետր լայնքով Որոտանի հովիտն է՝ փարթամ կանաչով ու մրգատու ծառերով լեցուն, որոնք անտեր են, առանց խնամողի և վայրիացել են: Վերջապես ճանապարհի աջ մասում տեսնում ենք մի մշակված դաշտ, որի ոսկեգույն ցորենը հնձում էր մի կոմբայն: Ձախ մասում սկսում են հաջորդել գորշ, լերկ, արևակեզ լեռներ ու բլուրներ: Որքան ընթանում ենք դեպի հարավ, տոթն այնքան ավելանում է: Ծանապարհի երկու կողմերին անընդհատ երևում են ավերակ, օձաբների վերածված տներ: Ժա-

մը մեկին հասնում ենք ճամփաբաժանին: Ուղիղ ճանապարհը տանում է Մեղրի, բայց մենք թեքվում ենք աջ: Այս մասում կա ավելի քան 3 հազար հեկտար տարածությամբ մի դաշտ, որի շատ չնչին մասն է ցանված: Զախ մասում ևս կան անմշակ տարածություններ: Ի՛նչ բերք ասես, որ չեն տալիս այս հողերը, որոնք այսպես թողնելը պարզապես դավաճանություն է, համազգային ամոթ, մշտական խարան այսօրվա հայության համար...:

Ակսվում են խաղողի վայրիացած կամ արևահար, այսօր արդեն օձերի որջ դարձած այգիները: Նրանց հաջորդում է մի ճամփաբաժան, որից հետո՝ ճանապարհի աջ մասում, տուֆաքարով կառուցված ցուցանակ է՝ «Կովսական»: Այստեղից սկսվում է վայրէջքը, որի վերջում Հաքարի գետի կամուրջն է. այն անցնելով, մտնում ենք Կովսական (նախկին Զանգեղան) քաղաքը: Կովսականն ազատագրված հարավի ամենախիտ բնակեցված բնակավայրն է՝ 130-140 ընտանիք՝ շուրջ 700 հոգի: Այստեղ և Վարդանանց գյուղում հանդիպեցինք ամենահայրենասեր մարդկանց, որոնց զգալի մասը պատկանում էր իգական սեռին: Օրինակ՝ Գյումրիից չորս տարի առաջ տեղափոխված Նարինեն լսել անգամ չէր ուզում տարածքները վերագարձնելու մասին. «Ո՞վ կարող է ստիպել, որ ես թողնեմ այստեղի իմ տունը՝ Կովսականը: Եթե պետք լինի, առաջին գծում ե՛ս կկռվեմ»: Մեկ ուրիշը՝ Կովսականի դպրոցի ուսուցչուհի՝ Երևանից տեղափոխված տ-ն Քնարիկը, նույնն էր հաստատում: Մեր զրույցը լսող նախկին մի եղբանաձորցի ավելացրեց. «Ազգուսակով կոտորելու եմ բոլոր նրանց, ուրքեր կփորձեն էս տարածքները թշնամուն հանձնել»: Կովսականի շրջանում գտնվում է նաև լիբանանահայ վերաբնակիչների Դիցմայրի գյուղը, որը տեսնելու ժամանակ չունեցանք:

Կովսականի դպրոցն ունի շուրջ 90 աշակերտ, որտեղ հաճախում են նաև մոտակայքի երեք գյուղի երեխաները: Այստեղ է գտնվում ամբողջ հարավի միակ բուժարանը, որը պաշտոնապես կոչվում է «ամբուլատորիա, ծննդատուն»: Հյուրերին դիմավորում են աղուհացով, որն օրհնում է Հայր Աթանասը:

Մտնում ենք ամբուլատորիա-ծննդատուն և զրուցում գլխավոր բժիշկ Գագիկ Ներսիսյանի և բժշկուհի Գայանե Թովմասյանի հետ: Երկուսն էլ Երևանից են, երկուսն էլ մանկաբույժ: Բժշկական անձնակազմը 35 հոգի է: Նրանցից բժիշկ են միայն հիշյալ երկու-

սը, մյուսները մանկաբարձ և բուժքույր են: Այս միակ «Հիվանդանոցն» ունի անհետաձգելի կարիքներ. հարկավոր են թեկուզ պարբերաբար այցելող կանացի բժիշկ, վարակաբան և ճառագայթաբան բժիշկներ, սակայն անհետաձգելի է մշտական վիրաբույժ ունենալը (մանր-մուկր վիրահատությունները կատարում են մանկաբույժները...), վիրաբուժական գործիքների, հիվանդասենյակների և բժիշկների սենյակների, ինչպես նաև ձմրան համար ջեռուցիչ սարքավորումների մեծ պահանջ կա: Կարիքներից ո՞ր մեկը թվարկես...: Ամբուլատորիայի սենյակներից մեկում պառկած են երեք հոգի, որոնցից երկուսին՝ հինգ տարի առաջ Գյումրիից տեղափոխված Սմբատ Կիրակոսյանին և Եղեգնաձորից տեղափոխված Ահարոն Գրիգորյանին նախորդ օրը խայթել էին այս շրջաններում վխտացող «գյուրգա» օձերը: Ուրախալի լուրեր ստացանք ծննդատան բաժնում, որը բացվել է անցյալ տարի սեպտեմբերին: Անցած ամիսների ընթացքում այստեղ ծնվել է 80 երեխա, որոնցից 28-ը միայն այս տարի, ևս երեքը ծնվել են տնային պայմաններում: Սրանցից 4-ը (բոլորն էլ տղա) ծնվել են կրկնակի հաղթանակների տարեդարձի օրը՝ մայիսի 9-ին: Մահճակալներից մեկում պառկած էր չորս տարի առաջ այստեղ վերաբնակված Գայանե Տոնոյանը երեք օր առաջ ունեցած իր հինգերորդ զավակի հետ (հինգն էլ տղա...), որին անուն դեռ չէին տվել, թեև մայրը փափագում էր նրան կոչել Վարդան: Ի դեպ, 4-5 երեխայով ընտանիքները սովորական են ոչ միայն Կովսականում, այլև ազատագրված տարածքներում: Այս փաստը ևս նկատի ունենալով՝ Կովսականի եռանդուն քաղաքապետ Խաչիկ Աղամյանը բազմիմաստ հայտարարեց. «Մեզ մոտ բերքատվությունը շատ բարձր է բոլոր առումներով՝ թե՛ մարդկանց և թե՛ հողի»: Մանկական մահացությունը որևէ դեպք չի արձանագրվել: «Հիվանդանոցն» աչքի էր ընկնում մաքրությունով:

Անցած տարիների ընթացքում Կովսականում մահացել է 6 հոգի, որոնցից 3-ը թաղված են այստեղ: Սա նշանակում է, որ այս հողը կրկին հայանում է նաև հարազատների շիրիմներով: Մի ուշագրավ երևույթ ևս. ազատագրված բոլոր տարածքներում և մասնավորապես Բերձորում ու Կովսականում, բոլորը գործածում էին բնակավայրերի հայկականացված անունները, իսկ երբ հյուրերից որևէ մեկը սայթաքում և արտասանում էր դրանց աղբբե-

ջանական անունները, նրբանկատորեն ուղղում էին նրա սխալը: Սա մանրուք է, այլ հույժ կարևոր մի գործոն, քանի որ հայրենիքները դառնում են այդպիսին ոչ միայն այնտեղ բնակություն հաստատելով, այն տնտեսապես յուրացնելով, այլ առաջին հերթին այն հոգևոր և մշակութային ոլորտներում յուրացնելով, սեփականացնելով, նրա հետ հոգեպես միաձուլվելով, այն սեփական նույնիսկ անբաժան մասը դարձնելով:

Մեր հաջորդ ուխտավայրը Միջնազան (նախկին Մինջևան) քաղաքն էր՝ Արաքսից մի քանի հարյուր մետր հեռավորություն վրա: Կովսականից Միջնազան 7-8 կիլոմետր է: Արաքսի այս փամբերձ տարածքը իսկական դրախտ է գյուղատնտեսության համար: Ի՛նչ ասես, որ չի աճում այստեղ մերձարևադարձային կլիմայի շնորհիվ. խաղող, թուզ, թուզ, ընկույզ, բանջարեղեն, ձմերուկ, նույնիսկ կիտրոն, նարինջ, արքայանարինջ (խուրմա): Միջնազանցիները հաստատվել են այստեղ 6-6.5 տարի առաջ. շատերը հիմնավորվել են վերջնականապես և որևէ պայմանով հեռանալու մտադրություն չունեն: Հիմնականում տեղափոխվել են Երևանից, Արտաշատից ու Եղեգնաձորից և զբաղվում են գյուղատնտեսությամբ: Նրանք, ինչպես նաև կովսականցիները, տանում են իրենց բերքը 35-40 կմ հեռավորությամբ գտնվող Կապան, ուր վաճառում են «ջրի գնով»: Միջնազանցիները դժգոհում էին երկու բանից՝ էլեկտրականության գնի բարձրացումից և շրջանում բերքի վերամշակման կամ պահածոյացման որևէ գործարանի կամ նույնիսկ արտադրամասի բացակայությունից: Քաղաքի պահակային ծառայության աշխատակից Մերուժան Սարգսյանը մեր միջոցով խնդրեց սփյուռքահայերին՝ շրջանում հիմնելու նման գործարան կամ արտադրամաս: Իսկապես, եթե լինեն նման ներդրողներ, ներդրումը ոչ միայն շուտ կհատուցվի, այլև մեծ շահույթ կբերի՝ նկատի ունենալով հողի աներևակայելի բերքատվությունը և միջնազանցիների աշխատասիրությունը:

Միջնազանը հաղորդակցության առումով ավելի բարվոք վիճակում է, քան Քաղաթաղի մյուս բնակավայրերը՝ բացառությամբ Բերձորի: Այս տողերի՝ մամուլում տպագրվելու օրերից միջնազանցիք արդեն ուղիղ հեռախոսակապով հաղորդակցվում են Երևանի, Ստեփանակերտի և աշխարհի հետ: Մյուս կողմից, շաբաթը երկու անգամ ավտոբուս է աշխատում ուղիղ դեպի Երևան:

Միջնավանի մոտակայքում՝ 3 կմ հեռավորություն վրա գտնվում է Վան գյուղը, որի երեխաները ևս հաճախում են Միջնավանի դպրոցը: Երբ հասանք Միջնավանի դպրոցը, մեզ տհաճ անակնկալ էր սպասվում: Թեև մի փոքրիկ մեզ աղուհացով ընդունեց, այսուհանդերձ, անձնապես ես և շուրջ 10 հոգի բոյկոտեցին քաղաքի այս դպրոցը Գալինա Ստարովոյտովայի անունով կոչելու միջոցառումը: Ահա այստեղ պարզ դարձավ, թե ովքեր էին գիշերն ու առավոտյան հայտնված Աշոտ Մանուչարյանը և ուսասխոս կասկածելի կերպարները և ինչո՞ւ էին ուղեկցում ուխտավորներին: Փոխանակ ազատագրված Միջնավանի այս դպրոցը կոչելու Լեոնիդ Ազգալուզյանի (որի նահատակության տասնամյակը լրացել էր նախորդ օրը), Արցախ աշխարհի ծնունդ, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Ա Հովսեփյանցի (որի մահվան հիսնամյակն էր նախորդ օրը) կամ մեկ այլ նվիրյալի անունով, Ալեքսան Հակոբյանը, Աշոտ Մանուչարյանը և ընկերները կոչել են այն մի գործչի անունով, որի համար արցախյան պահանջատիրությունը առերևույթ միջոց էր Ռուսաստանի ժողովրդավարացման համար, մինչդեռ հայրենի համար Արցախը էր, է և մնալու է նպատակ: Չընկնելով Սանկտ Պետերբուրգի այս շրջանակների պատրաստած թակարգը, նախընտրեցինք զրուցել վերաբնակիչների հետ և հիանալ տեղի բնույթի:

Միջոցառման ավարտին բոլորն ուղևորվեցին դեպի ավամերձ մի տարածք, որտեղ հավուր պատշաճի սեղան էր բացված: Սեղանը, ինչպես միշտ, օրհնեց Տեր Աթանասը: Այստեղ Արցախ Բունիթյանը ցավով հայտնեց, որ Միջնավան թափանցել են մի քանի աղանդներ, որոնք «ավեր են գործում»: Մեզ համար սա հասկանալի էր, քանի որ Իրանի և Արաքսի մերձակա այս տարածքում հայաչուհն և ոգեղեն մի ամրակուռ հավաքականության գոյությունը ծայր աստիճան աննպաստ գործոն է շրջանում ամերիկյան հաշիվների համար...:

Այնուհետև Միջնավան-Հորադիզ համեմատաբար լավ ճանապարհով ընթանում ենք դեպի Արաքս: Ավամերձ տարածքն ունի գերազանց պայմաններ գյուղատնտեսության համար՝ ջրի առատություն, բերրի հող, մերձարևադարձային կլիմա...: Հայկական աշխատասիրությունից ու կազմակերպված աշխատանքից բացի ուրիշ ի՞նչ է հարկավոր այս լքված, բերրի տարածքները գյու-

դատնտեսական ոսկեհանքի վերածելու համար: Ո՞ւր է հայությունը, ինչո՞ւ է չի շարժվում, ինչո՞ւ է չի վերադառնում իր հայրենիքը և շենացնում այս ազատագրված տարածքները: Մի՞թե հավերժ դատապարտված ենք հեռվից սիրելու Հայաստանը և «հեղափոխականանալու» երկու-երեք բաժակ խմելուց հետո: Հողը կանչում է ձեզ, ո՞ւր եք: «Հիմի է՞լ» պիտի թշնամուն թողնենք հայրենի տարածքները:

Ճանապարհից թեքվում ենք ուղիղ դեպի աջ և ընթանում դեպի Արաքս: Մեր դիմացը պատմական Պարսկահայք նահանգի Պարսպատունիք գավառի լեռներն են (ներկայիս Ղարադաղ՝ Իրանի տարածքում): Հատում ենք Նախիջևան-Բաքու երկաթգիծը և հողածածկ ճանապարհով շարունակում ընթացքը դեպի Արաքսի վրա գտնվող Խուզափերինի երեք կամուրջները: Մեր աջ կողմում իրանցիները կառուցում են ամբարտակ Արաքսի վրա՝ Խուզափերինի կամրջից 1 կմ դեպի արևմուտք՝ առանց ազդբեջանցիների կարծիքը նույնիսկ հարցնելու: Ամբարտակի կեսն արդեն կառուցված է, Արաքսի հունը՝ շուրջ 50 մետր, փակված է կիսով չափ: Ասում են՝ եթե կառուցվի ամբարտակը, նրա հետին մասում առաջանալու է 20 կմ երկարությամբ մի լիճ, որն իր ջրերի տակ թաղելու է Նախիջևան-Բաքու երկաթգիծը և նրա հետ՝ ամերիկյան հաղորդակցային ու տարածաշրջանային այլ ծրագրերը: Ամբարտակի վրա կառուցվելիք էլեկտրակայանը կարող է բավարարել Հայ վերաբնակիչների էլեկտրականության, իսկ ամբարտակի ջրերը՝ նաև գյուղատնտեսության պահանջները: Նման պարագայում հիմնովին տապալվում են բոլոր ծրագրերը Մեղրու միջանցքի վերաբերյալ:

Մեկ խոսքով, Արաքսի վրա այս ամբարտակի կառուցմամբ, իրանցիներն աշխատում են տապալել ամերիկյան-թուրքական հակահայկական-հակաիրանական ծրագրերն այս տարածաշրջանում:

Խուզափերինի կամուրջները երեքն են՝ մեկը մյուսից 700-800 մ հեռավորությամբ: Առաջինը ներկայիս կիսավեր կամուրջն է՝ կառուցված 13-րդ դարում, մյուսը կառուցված է 18-րդ դարում և կանգուն է, իսկ երրորդը երկաթյա (գինվորական) կամուրջ է:

Առաջին կամրջին հասանք ժամը 16:25-ին: Բոլորն իջան փոխադրամիջոցներից և նետվեցին Արաքսի հորձանուտ՝ պղտոր ջրերի մեջ: Շատ-չատերի համար սա առաջին համբույրն էր մայր

գետի սուրբ ջրերի հետ: Հայր Աթանասն աղոթք էր մրմնջում: Անհնար է նկարագրել այն զգացումները, որ ունեինք Արաքսի ջրերը մտնելիս. երևի նման զգացումներ մեկ էլ կունենանք ազատագրված Եփրատի, Տիգրիսի ջրերում կամ Մասիսի սեզ կատարին: Ահա այստեղ էությանդ ամեն մի բջիջով զգում ես, որ դու ՀԱՅ ես և դատապարտված ես այդպիսին լինելու: Լսում ես Շահ Աբասի կողմից քշված հայրենակիցներիդ ողբն ու կականը, տեսնում ես Մայր Հայաստանի արտասուքը...:

Թռչունները բույն են շինել ավերակ կամրջի տակ և խինդով ու ճովողյունով սնունդ են բերում իրենց ձագերին: Այս տեսնելով, ակամա տարվում եմ մի մտքով, թե մայր հայրենիքի թռչունը ի՞նչ սնունդ պետք է տանի իր աշխարհասփյուռ զավակներին, որպեսզի նրանք վերադառնան իրենց բույնը՝ Հայաստան աշխարհ: Մտածում եմ՝ մի՞թե այս թռչունն իր բնագույն գործում է ավելի ճիշտ, քան մենք՝ մեր խելքով և անսպառ ներուժով:

Նայում եմ շուրջս: Մեծ ու փոքր, կին, երեխա թե տղամարդ, աշխարհական թե կրոնավոր՝ կլանված են Արաքսով: Մեկն աղոթում է, մյուսը ջուրը թափում է գլխից և ինքնամկրտվում, երրորդը լալիս է, չորրորդը աչքերով խորասուզվել է ջրերի մեջ... Վերերկրային, հիանալի՜ տեսարան է:

Մի խոսքով, այս պահից բոլորս մկրտվում ենք հայկականության կենարար ու մաքրող ջրով:

Արաքսի մեջ մնում ենք շուրջ կես ժամ: Ոչ ոք չի ուզում հեռանալ: Ինչո՞ւ հեռանալ, երբ հագիվ գտել ենք իրար: Բուն ՀՀ սահմանի վրա իրավունք չունենք Արաքսին մոտենալու, ուր մնաց՝ նրա ջրերին գրկախառնվելու: Չէ՞ որ Հայաստանի սահմանների պաշտպանությունը հանձնված է Ռուսաստանին, իսկ ռուսն ինչպե՞ս կարող է հասկանալ հայի ցավը, սերն ու հավատը, Արաքսի նշանակությունը հայի համար: Նրանք մայր Վոլգան է, Մոսկվա և Նևա գետերը, Ենիսեյը. Լենան, Անգարան...:

Այստեղ՝ Արաքսի այս ափին, միայն հայոց բանակի աջալուրջ սպաներն ու զինակոչիկներն են, իսկ այն ափին՝ իրանցի ամբարտակաշինարարները: Վերջիններս, դիտելով մեզ մի քանի տասնյակ մետր հեռավորությունից, կարծես չէին զարմանում՝ տեսնելով մեզ պատած սրբազան խենթությունը...:

Վերջապես շարժվում ենք դեպի մյուս կամուրջները: Կանգ

ենք առնում վերջին՝ երրորդ կամրջի մոտ: Այստեղ հայոց բանակի մի ամուր դիրք հսկում է հայրենիքի սահմանները: Այս տարածքների հայոց զորամիավորումների հրամանատար փոխգնդապետը հայտնեց իր կարծիքը արցախյան հիմնահարցի կարգավորման մասին. «Այս սերունդը չի կարող լուծել Արցախի հարցը: Թող սպասեն մյուս սերունդներին: Այլևս կամ Ազրբեջանի որևէ ղեկավար պիտի ասի իր ժողովրդին. «Ժողովո՛ւրդ, մենք պարտվել ենք, գնացեք վերցրեք մեր հողերը»: Իսկ մենք պետք է ասենք. «Ժողովո՛ւրդ, սա մեր հողն է, պարտավոր ենք նրան տեր կանգնելու և պաշտպանելու»: Փոխգնդապետը եզրակացրեց. «Այնքան ժամանակ, որ այստեղ հայերն են ապրում՝ սա մեր հայրենիքն է»:

Ուշադրութուն դարձնենք փոխգնդապետի «Այնքան ժամանակ, որ այստեղ հայերն են ապրում» արտահայտությունը: Տեսականորեն, հայոց հայրենիքը բացարձակ, հավիտենական արժեք է, այսինքն՝ հայոց հայրենիքը այդպիսին եղել է, կա ու պիտի մնա՝ անկախ այն բանից, որ նրա այս կամ այն մասում այսօր հայեր ապրո՞ւմ են, թե ոչ: Սակայն, փոխգնդապետի խոսքերում կա նաև բացարձակ ճշմարտություն. հայրենիքը հայրենիք դառնում է այնտեղ ապրելով, այնտեղ արարելով, այնտեղ մեռնելով և այնտեղ թաղվելով, պլատոնական սիրով հայրենիքներ չեն լինում: Այս ճշմարտությունը, ցավոք, ընկալելի չէ հայրենիքի ստվար հատվածի համար:

Ժամը 19:25-ին Խոզդափերինի երրորդ կամրջի մերձակայքից շարժվում և ուղղություն ենք վերցնում դեպի դեպի արևելք՝ Հորադիզ, որը զինադադարի սահմանն է Արաքսի ափի մոտ: Շուրջ 20 կիրոմետր անապատի վերածված տարածություն է. հանդիպում ենք մի խփված տանկի կմախքի, ավերակ մի քանի գյուղերի և անմշակ անծայրածիր խաղողի այգիների, որոնք թողնվել են անտեր և վայրիացել: Այդ այգիներից մնացել են միայն որթերի բետոնե ցցերը, որոնք անտառի տպավորություն են ստեղծում: Ո՞վ պիտի վերստին տեր կանգնի այս անմշակ, բայց բերրի այգիներին: Հայրենիքը ազգի նախորդ, ներկա և ապագա սերունդների համայնական սեփականությունն է, իսկ սեփականությանը տիրություն են անում: Իսկ մենք ոչ միայն թողել ենք անտեր մեր իսկ սեփականությունը այն արյա՛ն գնով վերանվաճելուց հետո, այլև խուճբ-խուճբ, օրական հարյուրներով դիմում ենք դեպի օտար ա-

փեր: Եթե այս վիճակը 180 աստիճանով չչրջվի, բացառված չէ, որ ընդամենը մի քանի տասնամյակ հետո հայկական երկու պետությունները վերանան, որից հետո հայ ազգի գոյատևումը ևս լուրջ հարցականի տակ կլինի:

Հասնում ենք ադրբեջանական Շուքուրբեյլի ավերակ գյուղը: Այստեղ՝ խորհրդային սահմանապահների նախկին ուղեկալում, հայոց բանակի մարտիկներն են: Ամենուրեք սև թթի ծառեր են: Այստեղ մնում ենք մոտ մեկ ժամ, կազդուրվում և գրուցում սպաների ու զինվորների հետ, մինչ ԱՏՊ անդամներն ուշի ուշով գնում էին տեղանքը: Նրանք ի վերջո որոշեցին իրենց ծրագրած 100 ընտանիքով գյուղը հաստատել այստեղ և այն անվանեցին Արևի գյուղ՝ նկատի ունենալով թե՛ տեղի արևշատ լինելը և թե՛ փոխաբերական իմաստով որպես հայոց արևի ծագման, այսինքն՝ հայրենիքի վերամիավորման ու արժանավայել ապագայի առհավատչյա: Այստեղ պիտի հաստատվի ռազմականացված Արևի գյուղը, առաջին գյուղը ադրբեջանական զորամիավորումների դիմաց՝ որպես առաջապահ հայկական ամրոց ու թիկունք, վերաբնակեցված գյուղերի հուսալի ապավեն:

Ձինվորները գոհ էին այստեղի իրենց ծառայությունն արդեն անուշաբույր լավ է, ներքին հարաբերությունները՝ բնական: Նույնիսկ չեն դժգոհում օձերի առատությունից՝ այն սովորական երևույթ համարելով:

Շուքուրբեյլիից մի քանի կիլոմետր արևելք Հորադիզն է՝ «սահմանը»: Մեզ խորհուրդ չեն տալիս հասնել այնտեղ, մանավանդ որ օրը մթնում էր, իսկ սահմանի մատուցներն ականապատված են:

Բռնում ենք վերադարձի ճամփան դեպի Բերձոր՝ այս անգամ ընտրելով ոչ թե Միջնավան-Կովսական-Սանասար, այլ Վարդանանց-Ջեբրախի շրջանի ճամփան: Պետք է այցելենք նաև վերաբնակիչների Վարդանանց (նախկին Ահմեդբեյլի) գյուղը: Այնտեղ հասնում ենք 45 րոպե քարքարոտ ու քանդված ճանապարհով ընթանալուց հետո:

Ամբողջ գյուղը դիմավորում է մեզ: Այստեղ ուխտադնացներն արժանանում են ջերմագին ընդունելության: Մարդիկ պատրաստել են ճոխ սեղան, բայց չունեն բավականաչափ աթոռներ: Հոգ չէ՝ բոլորն ուրախ են: Գյուղը չունի էլեկտրականություն,

մինչդեռ դիմացը՝ Արաքսի մյուս ափին, փայլփլում են իրանական բնակավայրերի լույսերը: Իսկապես, մարդ պետք է հերոս լինի, որպեսզի տարիներով դիմանա այս զրկանքին ու հոգեբանական ճնշմանը: Սակայն էլեկտրականության բացակայությունը չի ընկճել վարդանանցիներին. նրանք լավատես են ու համոզված, որ հաջորդ տարի իրենք էլ պիտի վայելեն արդի քաղաքակրթության այդ բարիքը:

Վարդանանց գյուղը հիմնադրվել է 2000թ. փետրվարին: Ներկայումս 40 ընտանիք է ապրում այնտեղ՝ շուրջ 170 հոգի, որոնցից 60-ը դպրոցականներ են: Աճեցնում են ձմերուկ, լոլիկ, սմբուկ, բանջարեղեն, որոնք այստեղ եկած վաճառականները տեղում գնում են իրենցից: Նախատեսված էր այս աշնանը գյուղի դպրոցն անվանակոչել Ռաֆայել Իշխանյանի անունով:

Ջրուցում եմ Եղեգնաձորից այստեղ տեղափոխված, գյուղում ծնված առաջին երեխայի հոր՝ Վարուժան Կարապետյանի հետ: Մինչ այս, նա ունեցել է նաև չորս զավակ, որոնցից երեքը հաճախում են գյուղի դպրոցը: «Ուրեմն դպրոցի աշակերտների հինգ տոկոսը քո երեխեքն են», - կատակով հաստատում է ուխտավորներից մեկը: Վ. Կարապետյանը խոստանում է բարելավել այս ցուցանիշը կամ առնվազն, պահպանել՝ նույնիսկ եթե վերաբնակիչները շատանան: Խմում ենք այսօրյա իսկական հերոսի՝ վարդանանցցի Վարուժան Կարապետյանի կենացը: Տարածքներ զիջելու մեր հարցմանն արձագանքեց այնպիսի մի ահարկու նայվածքով, որով ամեն ինչ ասվում է: Վարդանանց հասանք աղջամուղջին և նրան հրաժեշտ տվեցինք լուսնի լույսի տակ՝ ժամը 22:20-ին: Ուխտավորների շարասյունը վերադարձավ Բերձոր Ձեբրախի շրջանի քանդված ճանապարհներով՝ առանց դադարի անցնելով շրջանի Տիգրանավան, Ուռենի, Գետափ, Սարատակ և Հաքարի վերաբնակեցված գյուղերի մոտով, որոնց տների էլեկտրական լույսերը փայլփլում էին:

Կիրակի, 22 հունիսի 2002: Ուխտագնացության վերջին օրն է: Նախաճաշից հետո ուղևորվում ենք Բերձորի երաժշտական դպրոց, որի տնօրենը Արմեն Բալասանյանն է: Դպրոցի փոքր սրահում տրվում է համերգի պատիվ ուխտավորների: Կատարում են դպրոցի ժողովրդական գործիքների համուլթի անդամները, որոնք նվագելու դասեր են տալիս շնորհալի երեխաներին իրենց գործիք-

ներով: Պարմանուհի Արեգնազ Արշակյանը հանդես է գալիս երգով: Խմբավարն Արմեն Բալասանյանն է: Այս ելույթը համոզեց մեզ, որ Բերձորի ժողգործիքների համույթը կարող է բարձր պահել հայուլթյան պատիվը նույնիսկ միջազգային բեմերում:

Համերգից հետո ուղևորվեցինք Ս. Համբարձում եկեղեցի: Պատարագն սկսվել էր: Հայր Աթանասը պատարագիչն էր: Դպրաց դասը բաղկացած էր 10 պարմանուհիներից, 3 կանանցից և մեկ երգեհոնահարուհուց: Եկեղեցում գտնվողները քիչ էին՝ 20-25 հոգի՝ մեծ մասամբ տարեցներ: Հայր Աթանասը, ըստ իր սովորույթյան, մի ոգեշունչ քարոզ կարդաց, որը ներծծված էր հայրենասիրույթյամբ, ազգասիրույթյամբ և այդ երևույթների ամրապնդման մեջ Հայ եկեղեցու դերի շեշտադրույթյամբ: Նա ասաց. «Երեկ մենք գրկախառնվեցինք մայր Արաքսի հետ: Նա ուրախ էր, որ իր ծոցում գրկում է իր զավակներին: Անկախույթյան և ազատույթյան շնորհի՛վ է, որ հնարավոր եղավ գրկախառնվել Արաքսի հետ»: Հայր սուրբը Ավետարանի «Տիրոջ և ծառայի առակի» հիման վրա կոչ արեց յուրաքանչյուրին՝ հօգուտ ազգին և հայրենիքին ծառայեցնել Աստծո կողմից տրված շնորհները: Նա հորդորեց տեր կանգնել «Մեր հողին»։ «Երեկ մենք շրջեցինք մեր արյունով գնված մեր հողում: Այդ հողը սպասում է իր տիրոջը, և դա համագգային խնդիր է, յուրաքանչյուր հայի խնդիրը»: Քարոզիչը կոչ արեց մեր մեջ արթուն պահել ազգի ոգին. «Վա՛յ նրան, որ մտածում է միայն սեփական շահի մասին»: Նա պատգամեց չհուսահատվել, այլ հավատալ գալիք պայծառ օրերին. «Մեր անկումներին հաջորդել է բարձրացումը, հարույթյունը»: Հայր Աթանասն իր քարոզն ավարտեց մեկ անգամ ևս հայուլթյանը սիրո և միաբանույթյան կոչելով: Ապա կատարվեց հոգեհանգստի կարգ: Խնդրվեց հոգու հանգստույթյուն նաև արցախյան ազատամարտի նահատակների և, մասնավորապես, Լեոնիդ Ազգալոյանի, ինչպես նաև երջանկահիշատակ Գարեգին Ա Հովսեփյանցի հոգիների համար՝ մահվան տասնամյակի եւ հիսնամյակի առթիվ:

Ապա ուխտավորների շարասյունն ուղղվեց Ծիծեռնավանք: Նախ իջանք դեպի Աղավնագետի կամուրջը, որտեղից գետի հունի ձախափնյա հողածածկ քարքարոտ ճանապարհով ուղևորվեցինք հյուսիս: Լեռնային ամեհի գանգավածները ճեղքող Աղավնագետի հովիտն ունի գերազանց պայմաններ անասնապահույթյան

Համար, սակայն, ցավոք, այստեղ ևս վերաբնակիչները շատ քիչ են: Նրանք արածեցնում են տավար կամ ցանում բանջարեղեն: Զախ մասում երևում են մի գյուղի ավերակներ՝ 50-60 տուն: Այս ուղղության վրա առաջին վերաբնակեցված գյուղը Մելիքաշենն է (նախկին Սուլթանքենթ): Ժամանակին գյուղը եղել է Քաշաթաղի կառավարիչ Մելիք-Հայկազյանների իշխանանիստը:

Հասնում ենք Ծիծեռնավանք, որը գտնվում է Աղավնագետի հունի անմիջապես աջ մասում՝ մի բլրի վրա: Կողքին Համանուն գյուղն է՝ վերաբնակիչներով բնակեցված: Ոմանք կարմրախայտ ձուկ են որսում գետում:

Ծիծեռնավանքի՝ 4-րդ դարի հայկական հնագույն եկեղեցիներից մեկի վերանորոգումը իր վերջնական փուլում է: Մեր ուխտագնացության օրը կատարվում էին արտաքին երեսպատման և վերջնական հարդարման աշխատանքները, և սկսվել էր վանքի արտաքին պարսպի վերանորոգումը: Մի հուշաքար հայտնում էր, որ վերանորոգումը կատարվում է Բոստոնից Ջորջ և Քերոլայն Նաճարյանների մեկենասությամբ՝ ի հիշատակ իրենց ծնողների:

Ալեքսան Հակոբյանը մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Ծիծեռնավանքի Ս. Գևորգ եկեղեցու մասին: Իսկապես որ մի եզակի ճարտարապետական կառույց է: Ըստ ավանդությունից՝ Հովհաննես Մկրտչի ճկույթը թաղված է այստեղ: Եկեղեցու ներսում և դրսում կան 7-8-րդ դարերի պարզագույն խաչքարեր և խաչքարերի բեկորներ. նրանց մեջ եզակի է «Թռչունի խաչքարը»: Պատերի վրա կան արձանագրություններ, խաչերի, հնգաթև և վեցաթև աստղերի քանդակներ, որմնանկարներ, ինչպես նաև հայ և ադրբեջանցի վանդալների խզբզանքներ:

Ազոավաքարի առասպելը կապված է Ծիծեռնավանքի հետ: Ըստ Ալեքսան Հակոբյանի՝ եկեղեցուց 150 մետր արևելք՝ լեռան վրա գտնվող ժայռն էլ այդ Ազոավաքարն է:

Ծիծեռնավանք գյուղը թեև փոքր է՝ հազիվ 80-90 հոգի, բայց ունի դպրոց Վարազ Առաքելյանի անունով, ուր հաճախում են նաև Մելիքաշենի և մյուս մոտակա վայրերի վերաբնակիչների երեխաները. նրանք այստեղ գալիս են ոտքով՝ կտրելով մի քանի կիլոմետր ճանապարհ:

Ժամը 17-ին մոտ շարժվեցինք ետ՝ դեպի Բերձոր: Ճանապարհին ջուր խմելու նպատակով կանգ առանք Մելիքաշեն գյուղի

տներինց մեկի մոտ, որտեղ երևաց 40-45 տարեկան մի կին: Երբ հարցրեցինք կենցաղային պայմանների մասին, Երևանից 4 տարի առաջ վերաբնակված այս կինը դժգոհությամբ հայտնեց. «Հասեղ ապրելու տեղ չի»: Նա ցույց տվեց մոտակա մի տուն՝ ավելացնելով, որ նրա տերերը վերադարձել են Երևան: Կինը դժգոհում էր մասնավորապես Միծեռնավանքի դպրոցի ցածր մակարդակից. «Երեխեքս ի՞նչ են տեսնում Հասեղ, ի՞նչ են սովորում Հասեղ, ոչ ի՛նչ»: Հայկական ավանդական նախանձախնդրությունը կրթության և գիտելիքի նկատմամբ արտահայտվեց այս կնոջ վրդովմունքի մեջ...

Ժամը 20:00-ին ուխտավորները, չափազանց հոգնած, բայց և անչափ գոհ, նստում են միկրոավտոբուսներն ու ավտոմեքենաները և բռնում վերադարձի ճամփան դեպի Երևան: Երևան հասնում ենք երկուշաբթի, 2002-ի հունիսի 24-ի վաղ առավոտյան:

Ամփոփելով հայտնենք հետևյալը.

Ես ունեմ մի մեծ երազ՝ առնվազն 50 հազար երիտասարդ սփյուռքահայերի հաստատումն ազատագրված հողերի վրա: Միայն այդ պարագայում կտապալվեն հակահայկական ծրագրերն ու պարտավորական խոսակցությունները փոխզիջումների մասին: Ինչո՞ւ ուրիշ ժողովուրդների հաջողվում է կատարել մեծ ծավալի հայրենադարձություն, իսկ մեզ մոտ միայն արտագաղթն է ստանում մեծ ծավալ:

Ես մի մեծ երազ ունեմ և դիմում եմ իմ այն բոլոր հայրենակիցներին, որոնց մեջ դեռևս առկա է իսկակա՛ն (ոչ բաժակահառային) հայրենասիրությունը, վերադարձե՛ք հայրենիք. եկեք տե՛ր կանգնենք մե՛ր հողին: